

УДК 330.8(477)«18»

Боднарчук Т.Л., канд. екон. наук, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

ВПЛИВ РОСІЙСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ НА РОЗВИТОК ГОСПОДАРСТВА ТА ПІДПРИЄМНИЦТВА УКРАЇНИ В ПЕРІОД РИНКОВО-ІНДУСТРІАЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Досліджено вплив російської економічної політики на українську економіку в період її ринково-індустріальної трансформації. Проаналізовано основні заходи та механізми реалізації економічної політики уряду та виокремлено такі, що чинили найістотніший вплив на розвиток господарства та підприємницького середовища. Визначено соціально-економічні наслідки політичної залежності України від Російської імперії. Здійснено історично-економічну оцінку ролі українських територій у посиленні економічного потенціалу Російської імперії.

Ключові слова: економічна історія України, економічна політика держави, зовнішня торгівля, економічний потенціал, підприємницьке середовище, фінансово-економічна експлуатація, економічний розвиток.

Сьогодні інтеграція до Європейського економічного простору для України є головним зовнішньоекономічним і політичним пріоритетом. Як показує досвід країн – учасниць ЄС, у довгостроковій перспективі таке співробітництво є запорукою модернізації економіки, раціоналізації державного управління, науково-технічного та культурного прогресу. Однак саме євроатлантичний вектор інтеграційної політики України став причиною геополітичної конфронтації з Російською Федерацією, яка вилилась у локальний військовий конфлікт, торговельну блокаду, дипломатичну, інформаційну та інтелектуальну війну. Російсько-український конфлікт викликав ряд деструктивних змін у вітчизняній економіці, що позначилися падінням промислового виробництва, зниженням обсягів зовнішньоторговельного обороту, зростанням безробіття, розбалансуванням вітчизняної валютно-фінансової системи, посиленням соціальної напруженості тощо.

Такі реалії розвитку України ускладнюють можливість досягнення консенсусу стосовно європейського вибору як серед населення, так і на рівні державних інституцій та наукових осередків. Прихильники євроатлантичного співробітництва розглядають його як шанс на ефективну соціально-економічну трансформацію України та її самобутній національний розвиток. Водночас існує позиція щодо необхідності збереження та посилення різностороннього співробітництва з країнами євразійського простору як запоруки економічного прогресу. На сучасному етапі за умов сповільнення входження України до ЄС та її невідповідності інтеграційним критеріям досить важко спрогнозувати довгострокові наслідки європейського вибору для національної економіки. Проте з впевненістю можна припустити, що моновекторне скерування на євразійське співробітництво означатиме збереження політичної та економічної залежності України від Російської Федерації, консервації техніко-економічної відсталості та застарілої структури економіки, а також остаточну втрату державного суверенітету та геополітичної перспективи національного розвитку.

Важливим етапом наукового обґрунтування доцільності європейського вибору економічної інтеграції є аналіз історичного досвіду російсько-українських відносин та їхнього впливу на розвиток вітчизняного господарства. Найпоказовішим у даному контексті є період

XIX – початок XX ст., коли по відношенню до українського регіону, який входив до складу Російської імперії, проводилася доволі специфічна державна економічна політика, що мала неоднозначні наслідки для економічного поступу. Сьогодні вивчення та узагальнення цього досвіду є важливим як для оптимізації інтеграційної стратегії України щодо Європейського Союзу, так і для формування раціональної зовнішньої політики щодо третіх країн.

Проблема інкорпорації України Російською імперією та у її контексті питання впливу урядової політики на економічний розвиток українських земель є предметом наукової дискусії ще з кінця XIX ст. Одні вчені-економісти вважають, що у другій половині XIX – початку XX ст. виважена та раціональна політика російського уряду відіграла роль катализатора господарського розвитку українського регіону. Інша група науковців стверджує, що у досліджуваний період на українській території склалися сприятливі соціальні та економічні умови для розвитку капіталістичних форм господарювання, які були нівельовані деструктивною російською політикою, що мають яскраво виражений колоніальний та експлуатаційний характер.

Цю проблему досліджено у працях вчених-економістів кінця XIX – початку XX ст., таких як П. Мальцев, Д. Антонович, М. Порш, М. Стасюк, М. Яснопольський, М. Покровський, Ю. Бачинський та інші. Науковці радянського періоду (М. Яворський, М. Волобуєв, М. Шаповал, О. Оглоблін, О. Голобуцький), досліджуючи особливості внутрішньогосподарської еволюції українського регіону під впливом західноєвропейського капіталізму, частково акцентують увагу на наслідках російської державної політики для розвитку вітчизняної важкої промисловості. Нові аспекти проблеми впливу російської державної політики на економічний розвиток української території у другій половині XIX – початку XX ст., які базуються на теорії залежності та колоніальній парадигмі, розглядають такі сучасні науковці, як Б. Сікора, М. Редін, Б. Лановик, Т. Лазанська, П. Магочей та інші.

Незважаючи на значний рівень розробки проблеми, залишається невисвітленим її практичний аспект: механізми реалізації російської державної політики та соціально-економічні наслідки її впливу на український регіон.

Отже, **метою статті** є визначення наслідків впливу економічної політики Російської держави на розвиток господарства українських земель у період ринково-індустріальних перетворень. Досягнення зазначеної мети зумовило необхідність вирішення таких завдань: визначити характерні риси торгово-економічної політики російського уряду та специфічні особливості її реалізації на українській території; проаналізувати методи та заходи державної політики з метою виявлення основних чинників впливу на розвиток господарства українських земель; оцінити соціально-економічні наслідки інкорпорації української території Російською імперією.

Розвиток світового господарства у XIX – на початку XX ст. позначився жорсткою боротьбою країн-лідерів за розподіл нових ринків збуту у Східній та Південно-Східній Азії, що поставило перед Російською імперією вимогу як посилення національної військової потужності, так і в цілому прискореного економічного зростання країни, що потребувало значного фінансування. Внаслідок великої територіальної площі, аграрного напрямку економічного розвитку, переважання сільськогосподарського населення, низького рівня транспортних сполучень і відсутності потужного торговельного флоту Російська імперія за темпами економічного зростання продовжувала відставати від промислових західноєвропейських держав.

За умови обмеженості природного та економічного потенціалу великоросійських губерній (невигідне географічне положення, відсутність прямого сполучення з провідними торговельними шляхами, брак сировини та природних ресурсів, практична несформованість класу промислово-торговельної буржуазії, домінування зубожілих верств населення у

соціальної структурі) основним джерелом реалізації державної економічної стратегії стали прилегли до імперського центру території, а саме українські та білоруські землі, Туркестан, Фінляндія, прибалтійський регіон тощо. Хоча офіційно вони входили до єдиної Російської держави, проте фактично мали статус колоніальних, а тому економічна політика уряду щодо даних територій мала відкритий експансіоністський характер та була спрямована не на розвиток існуючих локальних географічних, природних та економічних переваг, а на максимально вирашне для метрополії їх використання.

Найзначущою у цьому сенсі для Російської імперії була українська територія, яка через певні конкурентні умови (територіальну близькість з провідними країнами Західної Європи, прямі виходи до головних морських та сухопутних торговельних шляхів, транзитні перспективи, багатство мінерально-сировинних ресурсів, сприятливість кліматичних умов як для розвитку аграрної, так і промислової сфер, значний трудовий потенціал, складний диференційований поділ суспільства тощо) перетворилася на центр ринкової модернізації та індустріалізації імперії, а тому фактично стала економічним плацдармом для реалізації урядової політики «фінансової експлуатації».

У першій половині XIX ст. державна економічна політика мала яскраво виражений заступницький характер та була скерована на заохочення розвитку великомасштабної промисловості й утвердження капіталістичних форм господарювання (зокрема, стимулювання промислово-торгівельної діяльності здійснювалося через розширення економічних прав окремих суспільних груп, надання пільг для ведення експортно-імпоротної діяльності купцям I та II гільдій, окремим промисловим підприємствам, експортні премії, накладання ембарго на окремі статті імпорту, підвищення ставок імпорتنних мит (до 35–70% вартості товару), збільшення тарифів митно-прикордонних зборів, формування відповідної виробничо-торгівельної інфраструктури та сфери обслуговування торгово-промислових операцій). Окремі недоліки економічного розвитку українського регіону (брак капіталу та кваліфікованої робочої сили, обмежені ринки збуту, відсутність підприємливості та ініціативності у населення) були нівельовані заходами потужної державної підтримки, яка реалізовувалася через пряме субсидування виробничої діяльності (близько 6% від загальних державних витрат на початку XIX ст.), пільгове оподаткування окремих суспільно-економічних груп (іноземних і вітчизняних підприємців, майстрів та ремісників, студентів технічних, комерційних і ремісничих училищ, чиновників), надання на пільгових умовах промислового кредиту. Завдяки цьому вже в середині XIX ст. розвиток господарства на українській території набуває окремих рис західноєвропейського капіталізму: помітними стають стрімкий розвиток легкої та харчової промисловості, активні урбаністичні процеси, збільшення оборотів зовнішньої торгівлі, розширення транспортної мережі, інтенсифікація внутрішньої торгівлі, розвиток торговельно-виробничої та банківської інфраструктури, формування єдиного внутрішнього ринку тощо.

Однак у другій половині XIX ст. цільове скерування економічної політики уряду щодо українського регіону набуває фіскалізму. На це вказує як різке скорочення рівня урядового сприяння (єдиними напрямками державного втручання залишилися військова галузь і сфера залізничного будівництва), так і жорстка зовнішньоторгівельна політика, обмежувальний характер кредитно-компенсаційних заходів, посилення податкового навантаження українських губерній, тотальне державне регулювання цін і тарифів. На зміну пріоритетних цілей державного управління вказує також бюджетна політика уряду, яка характеризувалася суттєвим скороченням державних видатків на розвиток господарства регіону та збільшенням обсягів фінансування метрополії. Зокрема, у 1895 р. з українських губерній до державного бюджету надійшло 222 млн. руб., що дорівнює майже 20% від загального показника. При цьому сума державних витрат на розвиток господарства краю у відповідний період була вдвічі

меншою і становила лише 113,4 млн. руб. (11,7%). Для порівняння: на фінансування розвитку центральних губерній уряд витратив близько 51% загальної суми державних витрат, тоді як надходження з даних територій становили лише 29,2% [1]. Ці статистичні дані вказують не тільки на фінансово-економічну експлуатацію українського краю російським урядом, але й на те, що за рахунок даного регіону розвивалися інші території імперії.

Серед механізмів реалізації державного управління регіонами у другій половині XIX ст. пріоритетна роль належала податковій політиці, яка мала відкрито експлуаторський характер. Так, у 50–60-х рр. XIX ст. 76% всіх податкових платежів стягувалися з бідніших верств населення, тоді як з вищих класів – лише 17% [2, с. 28]. Українські губернії характеризувалися високим рівнем податкового навантаження. У 1895 р. із загальної суми поземельного податку на дану територію припадало 16,4%. Доволі високою була частка регіону у сплаті питного збору (37% від загального показника), цукрового акцизу (60,8%), тютюнового збору (26,1%). Наприкінці XIX ст. звідси йшло близько 20–25% всіх торговельно-промислових платежів і нараховувалося до 30% дрібних приватних підприємств, які обкладалися додатковим торговельним (відсотковим) збором.

Головним суб'єктом оподаткування був селянин і сільськогосподарський виробник. У 1897 р. на частку сільського господарства припадало 127 млн. усіх прямих податків, що становили 8,5% від валового прибутку країни, а на частку промисловості – лише 47 млн. (2%) [3, с. 30]. Торговельно-промислова буржуазія не тільки обкладалася меншою кількістю повинностей, але й отримувала ряд пільг. Зокрема, від сплати торговельно-промислового, земського та міських зборів на три роки звільнялися іноземні та вітчизняні капіталісти, аналогічна пільга уже на десять років надавалася підприємцям – засновникам суконних фабрик [4, с. 24]. Привілеї на сплату кріпосного мита від уряду отримували чиновники гірських служб за придбання чи продаж будинків у заводських поселеннях та гірських містах, при купівлі-продажу морських суден [5, с. 98].

Як показав аналіз, характерною рисою податкової політики російського уряду була дискримінація за класовою ознакою, тобто селяни як бідніша верства населення обкладалися більшою кількістю та вищими ставками податкових платежів, ніж заможні соціально-економічні групи (промисловці, торговці, чиновники, військові, дворяни тощо). Частка корінних українців була домінуючою у структурі сільськогосподарського населення регіону, у торговельно-промисловому та транспортному секторі вона становила 9%, а в інших сферах суспільного життя (медицині, освіті, науці, міському управлінні) – лише 0,5%. Отже, відбувалася дискримінація і за національною ознакою [6, с. 601–602]. Основу торговельно-промислової буржуазії українського регіону становили російські та іноземні капіталісти, підприємці польського та єврейського походження. Зважаючи на те, що проти останніх двох груп уряд проводив жорстку обмежувальну політику (існувала заборона не лише на підприємницьку діяльність, але й на поселення та пересування по території Російської імперії), податкові пільги та привілеї отримували російські переселенці та іноземні капіталісти. Крім того, росіяни домінували у таких соціальних групах, як чиновники, військові, дворяни, промислові робітники тощо. Така політика уряду не лише придушувала підприємницьку ініціативу з боку корінного українського населення, але й перетворювала його на об'єкт експлуатації з боку російських та іноземних капіталістів.

У другій половині XIX ст. важливим структурним елементом державної політики залишався митний протекціонізм, який реалізовувався переважно через імпорнтне мито та систему митно-прикордонних платежів. Так, у 50–70-х рр. було значно знижено ставки імпорнтного мита та доведено їх до рівня 25–45% від ціни товару. Проте шляхом наступного підвищення ввізного тарифу (20% у 80-х рр. та 10% у 90-х рр.) уряд країни на кінець XIX – початок XX ст. повернувся до практики жорсткого обмеження імпорту, що набула поширення

ше у 20-ті рр. [7, с. 429]. Серед митно-прикордонних зборів і платежів чільне місце належало корабельному або ластовому збору, важливу роль відігравали якірний, складський, карантинний збори, платежі за канцелярські послуги, за митний огляд та контроль транспортного засобу і вантажу, за таврування іноземних товарів тощо. При цьому в українських митницях функціонувала більш диверсифікована система митних платежів і діяли вищі ставки зборів, ніж в інших прикордонних зонах Російської імперії. Це сприяло тому, що лише з української території протягом 1885–1895 рр. надходило в середньому 12–12,5% від загальної суми державного митного доходу.

Якщо податкова система та митний протекціонізм були скеровані на досягнення державних фіскальних цілей, то заходами кредитно-компенсаційної політики (пільгове кредитування, виробниче субсидування, здійснення державних закупівель) уряд, насамперед, намагався форсувати індустріальний розвиток країни. Зокрема, державний промисловий кредит видавався на влаштування мануфактур, технічні вдосконалення, придбання необхідного машинного обладнання та інструментів. При цьому максимальна сума кредиту під пільгові 4–5% для підприємства становила 500 тис. руб., окремого торговця – 600 руб. [8, с. 317]. Для стимулювання промислового кредитування була встановлена товарна застава: вітчизняним торговцям та промисловцям надавалися позики під заставу готових виробів і сировини (мідь, залізо, сталь, чавун, віск, канати, смола, пух, шкіру, сало, мило, пшеницю, скляні вироби, шерсть, горілку тощо).

Важлива роль належала такому методу державної політики, як пряме виробниче субсидування, що надавалося конкретним підприємствам стратегічних галузей промисловості України (суконній, цукровій, машинобудівній, окремим сферам важкої промисловості та торговельного мореплавства). Щороку уряд виділяв мільйони рублів існуючим та новоствореним фабрикам і заводам на придбання сировини, машинного устаткування та обладнання. Державне субсидування здійснювалося не тільки шляхом фінансування підприємств, але й у матеріальній формі через безоплатне надання державних земель, лісів, угідь, родовищ, дозволу використання казенних селян тощо [5, с. 90]. Не менш значимим методом економічного регулювання у другій половині XIX ст. були державні замовлення, що гарантували вітчизняним підприємствам збут продукції та компенсацію виробничих витрат. Найбільша частка державних замовлень в українському регіоні стосувалася сфери залізничного будівництва, важкої промисловості, військової галузі та суднобудування. Головним чином, державну підтримку в формі виробничого субсидування та державного гарантування отримували не українські підприємці, а російські та іноземні капіталісти, які завдяки сприятливій інвестиційній політиці уряду в другій половині XIX ст. становили основу корпоративного сектору вітчизняного підприємницького середовища.

Починаючи з середини XIX ст. уряд Російської імперії проводив конструктивну інвестиційну політику: з одного боку, унормовуючи високі ввізні мита для товарів, уряд знижував прибутковість імпорту, з іншого, – здійснюючи державні замовлення та надаючи значні виробничі субсидії, підвищував інвестиційний імідж вітчизняних підприємств, що сприяло притоку іноземного капіталу. Починаючи з 50-х рр. XIX ст., іноземці віддавали перевагу банківській сфері та залізничному будівництву, з кінця 80-х рр. значні капіталовкладення почали здійснюватись у промислове виробництво (сталеваріння, вугільну галузь, металообробку, текстильну, добувну, хімічну галузь). Якщо у третій чверті XIX ст. іноземні інвестиції у вітчизняну промисловість становили лише 9–14% всього промислового капіталу, то у 1880–1913 рр. – 50% [9, с. 31]. Наприкінці XIX ст. у руках іноземних капіталістів була зосереджена валова частка виробництва важкої промисловості: до 80–90% акціонерного капіталу гірничорудної сфери, 50% акціонерного капіталу кам'яновугільної галузі, майже 100% металургійного та соляного виробництва [10, с. 157]. Із 170 осіб – засновників машинобудівних

заводів на українській території 35% – іноземці, 22,3% – росіяни і лише 4% – українці [10, с. 161]. Іноземний капітал виступив домінантним чинником індустріального розвитку регіону, адже він забезпечував надходження не тільки фінансових ресурсів, але й технічних і комерційних знань, сприяв удосконаленню виробничого процесу на підприємствах і покращенню якості вітчизняної продукції. Однак важливим наслідком інвестиційної політики російського уряду стала іноземна експансія внутрішнього ринку, відмітна тотальною експлуатацією природних ресурсів і робочої сили регіону.

Як частково зазначалося вище, характерною особливістю державної політики російського уряду в другій половині XIX ст. була економічна, політична та соціальна дискримінація корінного українського населення. Зокрема, сприяючи посиленню рівня заселеності та економічному зростанню українських південних і степових регіонів, уряд створював сприятливі умови для переселенців з великоросійських губерній. Вони мали пріоритетне право займати високі посади в органах місцевої влади, на пільгових умовах здійснювати торговельно-промислову діяльність і займати високі місця купців I та II гільдії, за спрощеною процедурою проводити операції купівлі-продажу рухомого та нерухомого майна, безкоштовно отримували величезні земельні наділи для будівництва та поселення тощо. Автохтонне українське населення таких поступок позбавлялося. Серед українців був дуже незначний прошарок дворян і купців – найбільш активної підприємницької сили тогочасного суспільства [10, с. 173]. Українські торговці належали до III гільдії, якій заборонялося здійснювати експортно-імпортні операції та мати власні торговельні судна, що негативним чином позначилося на добробуті вітчизняного купецького стану, адже основу всього торговельного обороту даної території становила зовнішня торгівля. Крім того, були суттєво обмежені права українських купців і мануфактуристів на здійснення торговельної та промислової діяльності в прикордонних зонах та центральних містах України. Якщо основна частка продукції українського виробництва йшла на експорт, то вітчизняний внутрішній ринок був переповнений товарами з великоросійських губерній. В українських ярмарках, торгах та виставках брала участь велика кількість росіян, чому сприяв уряд через видачу певних грошових премій і винагород, звільнення від сплати торговельного та акцизного збору, надання медалей, орденів, дозволу на використання гербового знака на вивісках та виробач тощо.

Як підтвердження такої політики та її наслідок можна розглядати зміну етнічної структури населення українських губерній. Зокрема, якщо у 1857 р. у структурі населення Полтавської губернії частка росіян становила лише 1%, Харківської губернії – 11%, а Таврійської – 20,1%, то у 1897 р. – відповідно, збільшилася до 2,6%, 17,7%, 29%. У 1859 р. у Чернігівській губернії частка українців становила 85,6%, а росіян – лише 6,1%, проте вже у 1897 р. питома вага українців знизилася до 66,4%, а росіян зросла до 21,6%. Аналогічна тенденція помітна в Херсонській губернії, де у 1868 р. у структурі населення 71% становили українці та лише 5,5% росіяни, проте завдяки вдалій економічній і соціально-демографічній політиці уряду у 1897 р. питома вага українців знизилася до 53,5%, а росіян зросла до 21%. Суттєво скоротилася чисельність корінних українців у великих містах (зокрема, наприкінці XIX ст. в Одесі частка українського населення становила лише 6%, у Києві – 22%) [6, с. 601].

У цілому, державна політика російського уряду другої половини XIX ст. мала неоднозначні наслідки для розвитку українського регіону, що визначено суперечливістю її цільового направлення: з одного боку, уряд намагався форсувати індустріальний розвиток території, з іншого – домінуючими залишалися фіскальні мотиви. Синергетичне поєднання значного трудового та природного потенціалу території, розвинутої ринкової інфраструктури з окремими заходами державної економічної політики сприяло ефективному зростанню виробництва стратегічних галузей вітчизняної промисловості. Результатами

реалізації заходів кредитно-компенсаційної та інвестиційної політики стали організаційно-технологічна модернізація та нарощування обсягів виробництва цукрової, кам'яновугільної, металургійної та машинобудівної галузей, а також позитивна динаміка розвитку традиційних для українських губерній винокуріння, тютюнового виробництва, соляних промислів.

Таким чином, у другій половині XIX ст. зросли обсяги видобутку вугілля (з 1,2 млн. пудів у 1860 р. до 222,3 млн. пудів у 1895 р.) та марганцевої руди (з 2,7 млн. пудів у 1880 р. до 187 млн. пудів у 1899 р.), відбулося нарощування обсягів виробництва металу (з 622,5 тис. пудів чавуну та 998,6 тис. пудів заліза й сталі у 1875 р. до 26748,0 тис. пудів чавуну та 14145,4 тис. пудів заліза й сталі у 1895 р.) [6, с. 627; 11, с. 101]. За період 1825–1895 рр. більш ніж у 20 разів зросла кількість цукрових заводів, при цьому відбулася концентрація вітчизняного цукрового виробництва: якщо у середині XIX ст. значна частка цукроварень виробляла до 2 тис. пудів, то вже у 1892–1893 рр. у Волинській, Київській та Подільській губернії домінували підприємства з обсягом виробництва 100–150 тис. пудів та чисельністю працівників до 46 тис. [12, с. 175, 179, 184]. Позитивна динаміка помітна у сфері винокуріння (з початку XIX ст. до 1860 р. обсяги виробництва вина зросли у 15 разів) та тютюновій галузі (за період 1865–1885 рр. кількість заводів зросла на 5%) [5, с. 117–118].

Заходи державної політики (система державних закупівель, кредитно-компенсаційна політика, заохочення притоку іноземних інвестицій) зумовили радикальну модернізацію структури господарства, сприяли появі нових організаційно-правових форм господарювання (корпоративних підприємств, господарських товариств, кооперативів) та спричинили концентрацію промислово-торгівельного капіталу у формі трестів, синдикатів, картелів тощо. Водночас важливим результатом форсованої модернізації українського регіону стали формування ринку праці та соціально-економічних інститутів сучасного типу (профспілки, комітети, робітничі союзи тощо).

Державна економічна політика (зокрема, митний протекціонізм) другої половини XIX ст. сприяла значному зростанню обсягів зовнішньої торгівлі головними морськими шляхами українського краю, а також пожвавленню експортно-імпорتنих операцій на західному сухопутному кордоні. Зокрема, за 1855–1885 рр. експорт морськими митницями збільшився майже в 30 разів, а імпорт – майже в 20 разів. Зовнішньоторгівельний оборот лише через митниці Подільської губернії за 1865–1900 рр. зріс на 60% [5, с. 120–122]. Водночас численний клас торговельно-промислової буржуазії, розвинута мережа ярмаркової комерції та масштабне залізничне будівництво за колосальної державної підтримки сприяли посиленню торговельного обороту на внутрішньому ринку та формуванню на території України багатьох економічно значущих промислово-торгівельних центрів, що сприяло динамічній урбанізації, соціальній стратифікації, соціалізації суспільства, розвитку соціального та людського капіталів. Такі наслідки державної економічної політики свідчать про реалізацію однієї з її ключових цілей – посилення індустріалізації регіону. Проте форсований промисловий розвиток вимагав значних капіталовкладень з боку держави і головним джерелом фінансування модернізаційних процесів стало селянство та сільськогосподарські виробники.

З одного боку, надмірна державна підтримка промислової сфери через механізм кредитно-компенсаційної, податкової та інвестиційної політик зумовила підвищення вартості мануфактурної продукції, основним споживачем якої залишався селянин. З іншого – через високі ставки митного тарифу подорожчали сільськогосподарська техніка, обладнання та інструментарій, а надмірне податкове навантаження забиало значну частку селянського прибутку, подекуди навіть заганяючи сільськогосподарського виробника у борги, якщо сума податкових платежів перевищувала доходи від землі [5, с. 147]. За таких умов собівартість аграрної продукції значно зростала. Оскільки вона була спрямована переважно на експорт, то становище вітчизняного аграрія ускладнювалося ще й несприятливою

ситуацією на міжнародному ринку: аграрний протекціонізм торговельних партнерів і зростання конкуренції з боку США та Австралії змушували вітчизняного експортера продавати товар за цінами, нижчими, ніж собівартість виробництва. За таких умов рентабельність аграрного виробництва знижувалася, торгівля набувала спекулятивного характеру, налагодженість збутової мережі порушувалася, орендна плата та ринкова вартість землі знижувалася, що в цілому призвело до поступового занепаду сільськогосподарського виробництва, зубожіння селян та зниження загального рівня народного добробуту [3, с. 47].

Негативним чином державна економічна політика і сам процес індустріалізації вплинули на динаміку розвитку в Україні дрібного мануфактурного виробництва, в якому більшість науковців і практиків XIX – початку XX ст. вбачали основу розвитку капіталістичної економіки. Так, І. Озеров стверджував, що в землеробській країні, де ємність ринку залежить від урожайності, економіка повинна розвиватися на основі дрібного виробництва, для якого характерною є швидка адаптаційна здатність і низький рівень капітальних затрат [13, с. 67-69]. Реальна ж економічна політика була спрямована на штучне насадження великомасштабного виробництва та характеризувалася нехтуванням інтересів вітчизняних кустарів. Серйозними проблемами розвитку вітчизняної промисловості XIX ст. була нестача фінансових коштів для модернізації та механізації виробництва, висока вартість сировини й виробничих ресурсів. Проте, якщо у сфері великомасштабного виробництва дані недоліки були нівельовані заходами кредитно-компенсаційної політики, то становище кустаря було ускладнене ще й надмірним податковим навантаженням [5, с. 147]. Це зумовило значний занепад дрібного мануфактурного виробництва, починаючи з 70-х рр. XIX ст. та витіснення його з ринку капіталістичною фабрикою до початку XX ст. Зокрема, якщо у середині XIX ст. із загальної кількості промислових підприємств близько 70% становили кустарні промисли, то у 90-х рр. їхня частка дорівнювала лише 8% [14, с. 346].

Під впливом державної економічної політики другої половини XIX ст. разом негативних тенденцій характеризувався й сам процес індустріалізації. Завдяки заходам податкової, кредитно-компенсаційної та протекціоністської політики російського уряду стратегічні галузі вітчизняної промисловості мали значний прогрес за кількісними показниками розвитку (чисельність фабрично-заводських підприємств, обсяги виробництва), тоді як якісні характеристики були незадовільними (низька продуктивність праці, нерациональне розміщення та використання ресурсів, несприятливі умови праці, падіння заробітної плати та доходів власників, відсутність ініціативності, мобільності та адаптивності підприємців до змін). Монополізація національної промисловості як наслідок державної економічної політики викликала швидкі інфляційні процеси та сприяла консервуванню науково-технічної відсталості вітчизняних підприємств. Водночас висока концентрація виробництва та значний попит на банківський кредит сприяли інтенсифікації процесу централізації банківської справи, швидкому зрощенню банківського й промислового капіталу та утворенню фінансових монополій, за ініціативи та сприяння яких були відкриті численні фабрично-заводські підприємства. Урядова політика пільгового кредитування зумовила появу великої кількості підприємств, що утворювалися не на основі власного капіталу, а діяли лише завдяки системі кредитних позик, які досить часто надавалися під сумнівну заставу (акції та облігації різного роду промислових підприємств) [5, с. 144]. Результатом такої політики на фоні загального економічного регресу стало зниження платоспроможності та зростання фінансової заборгованості вітчизняних підприємств.

Ще однією негативною тенденцією форсованої індустріалізації вітчизняного господарства стало порушення рівноваги внутрішнього ринку. Державна політика підтримки промислової галузі викликала кризу перевиробництва, монополізація зумовила підвищення рівня споживчих цін, а посилені податково-акцизна та митна політика сприяли зниженню

купівельної спроможності споживачів і звуженню місткості вітчизняного ринку. Пропозиція на ринку значно зросла на фоні різкого падіння споживчого попиту, наслідком чого став відтік іноземного капіталу та зниження підприємницьких прибутків, при тому, що потреби внутрішнього ринку залишалися незадоволеними, зростало безробіття, падав загальний рівень життя в країні [5, с. 144].

Державна економічна політика другої половини XIX ст. зумовила певні негативні тенденції розвитку вітчизняної зовнішньої торгівлі. Попри кількісні показники зростання характер вітчизняної зовнішньої торгівлі залишився екстенсивним – 95% всього експорту становили сировина та напівфабрикати, а готові вироби – лише 5% [15, с. 118]. Поряд з якісною та низької вартості продукцією країн Заходу вітчизняна мануфактурна продукція була неконкурентоспроможною на міжнародному ринку. Висока вартість вітчизняного промислового виробництва, зумовлена політикою торговельного протекціонізму та податково-акцизними заходами уряду, відсутність можливості здешевлення продукції експорту призвели до втрати конкурентних переваг та виграшних позицій країни на зовнішньому ринку.

Як зазначав І. Озеров, завдяки протекціоністській політиці вітчизняний експорт набув парадоксального характеру, оскільки умовою його здійснення був не надлишок товарів на локальних ринках і задоволення потреб населення, а низька купівельна спроможність внутрішнього попиту [13, с. 164]. Поряд зі сказаним несприятливі наслідки протекціонізму для зовнішньої торгівлі проявлялися ще й у зниженні частки державних доходів від зовнішніх торговельних операцій та у значному зростанні рівня контрабанди, яка гальмувала розвиток вітчизняного виробництва, внутрішньої торгівлі та сільського господарства.

Наслідком державної економічної політики стало поглиблення соціальної нерівності: концентрація засобів виробництва та капіталів у невеликій групі людей, від якої залежала інша частина суспільства, позбавлена засобів існування, зумовила формування двох протилежних суспільно-економічних груп (торговельно-промислової буржуазії та пролетаріату) і фактичну ліквідацію середнього класу (дрібною буржуазією).

Урядова політика мала негативні наслідки для економічного розвитку Російської імперії у цілому, оскільки у довгостроковій перспективі зумовила процес дестабілізації вітчизняної економіки, масштабне зростання видатків державного бюджету, який не відповідав рівню розвитку виробництва, та збільшення державного боргу (за 1858–1902 рр. – в 4 рази), що спричинило посилення зовнішньої залежності та втрати національної безпеки [3, с. 3–4].

Висновки. Таким чином, у першій половині XIX ст. на українських теренах почалися прогресивні структурно-технологічні зміни господарства, розбудовувалася торговельно-виробнича та кредитно-фінансова інфраструктури. Саме цим можна пояснити деякі позитивні наслідки впливу регуляторних заходів російського уряду на розвиток народного господарства української території у другій половині XIX ст. Проте на межі XIX–XX ст. деструктивна державна політика, реалізована через механізми надмірного податкового навантаження, адресних преференцій, жорсткого митного протекціонізму та скерована на досягнення фіскальних цілей і форсування темпів індустріальної модернізації країни, призвела до фінансового виснаження регіону та послаблення його економічного потенціалу. Наслідками таких заходів для українських губерній виявилися занепад сільськогосподарського та витіснення дрібного мануфактурного виробництва, зuboжіння селян, поглиблення соціального розшарування, зниження загального рівня народного добробуту. Негативні тенденції позначилися на розвитку вітчизняного підприємницького середовища: монополізація та порушення рівноваги внутрішнього ринку, падіння продуктивності праці та рівня доходів, низька інвестиційна та підприємницька активність. У цілому ж для господарства українського регіону наслідками реалізації державної політики доби ринково-індустріальних перетворень стали його фактична колонізація Російською імперією та фінансово-економічна експлуатація.

У ХХІ ст. за умов державної незалежності України Російська Федерація прагне зберегти вплив на нашу територію, проводячи своєрідну «неоколоніальну» політику через механізми політичного та економічного тиску, проникнення російських транснаціональних груп у стратегічні галузі вітчизняного господарства (банківська сфера, енергетика, важка промисловість, сільське господарство), перекачування сировинних та фінансових ресурсів, експлуатацію природного потенціалу та робочої сили. Як показує історичний досвід, подальша економічна та політична залежність України від Російської Федерації є тотальною збереженню державно-монополістичних форм управління, влади кланово-олігархічних структур, корупційної системи, науково-технічного застою та низьких темпів економічного зростання. З огляду на це, пріоритетною має залишатися стратегія економічного розвитку, що ґрунтується на засадах євроатлантичної інтеграції та впровадженні універсальних моделей економічного розвитку, що передбачає залучення іноземного капіталу, оптимізацію державного втручання у господарські процеси, структурну модернізацію національного господарства, скорочення адміністративно-бюрократичного апарату, врахування національно-ментальних особливостей розвитку.

Список використаних джерел

1. *Антропов П.А.* Финансово-статистический атлас России. 1885–1895 / П.А. Антропов. – СПб. : Изд. А.Ф. Маркса, 1898. – 79 с.
2. *Яснопольский Н.П.* О географическом распределении государственных доходов и расходов в России : в 3 т. / Н.П. Яснопольский. – Т. 1 : О географическом распределении государственных доходов России. – К., 1890. – 256 с.
3. *Брандт Б.Ф.* Финансовая политика и таможенное покровительство / Б.Ф. Брандт. – СПб., 1904. – 176 с.
4. Свод законов Российской империи : в 16 т. – Т. 6 : Уставы таможенные. – СПб., 1857. – 696 с.
5. *Боднарчук Т.Л.* Вплив протекціонізму на розвиток господарства України (XIX – початок ХХ ст.) : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Т.Л. Боднарчук. – К., 2014. – 206 с.
6. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. Т.1. / ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Геєць та ін.; відп. ред. В.А. Смолій ; Інститут історії України НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2011. – 696 с.
7. *Соболев М.Н.* Таможенная политика России во второй половине XIX века / М.Н. Соболев. – Томск : Типо-лит. Сибирского т-ва печатного дела, 1911. – 850 с.
8. *Озеров И.Х.* Основы финансовой науки : курс лекций, чит. в С.-Петербур. и Моск. ун-те / И.Х. Озеров. – Москва, 1910. – 352 с.
9. *Платонов О.* 1000 лет русского предпринимательства. Энциклопедия купеческих родов / О. Платонов. – М. : Современник, 1995. – 495 с.
10. *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська. – К. : Інститут історії України НАН України, 1999. – 266 с.
11. *Неболсин Г.П.* Статистическое обозрение внешней торговли России : в 2 т. Т.1. / Г.П. Неболсин. – СПб., 1850. – 410 с.
12. *Фабрично-заводская промышленность и торговля России: с приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской империи* / Министерство финансов, Департамент торговли и мануфактур. – СПб., 1896. – 636 с.
13. *Озеров И.Х.* Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века / И.Х. Озеров. – М., 1905. – 271 с.

14. Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке / М. Туган-Барановский. – М., 1922. – 429 с.
15. Бутенко В.А. Краткий очерк истории русской торговли в связи с историей промышленности : курс коммерческих училищ / В.А. Бутенко. – М., 1910. – 120 с.

References

1. Antropov P.A. *Finansovo-statisticheskii atlas Rossii. 1885–1895* [Financial and Statistical Atlas of Russia. 1885–1895]. S-Petersburg, Izd. A.F. Marksa, 1898, 79 p. [in Russian]
2. Yasnopol'skii N.P. *O geograficheskom raspredelenii gosudarstvennykh dokhodov i raskhodov v Rossii: v 3 t. T.1.: O geograficheskom raspredelenii gosudarstvennykh dokhodov Rossii* [The geographical distribution of government revenue and expenditure in Russia: in 3 vol. Vol. 1.: The geographical distribution of Russian state revenue]. Kiev, 1890, 256 p. [in Russian]
3. Brandt B.F. *Finansovaya politika i tamozhennoe pokrovitel'stvo* [Financial policy and customs protection]. S-Petersburg, 1904, 176 p. [in Russian]
4. *Svod zakonov Rossiiskoi imperii: v 16 t. T. 6.: Ustavy tamozhennye* [Code of Laws of the Russian Empire in the 16 vol. V. 6.: Customs Charters]. S-Petersburg, 1857, 696 p. [in Russian]
5. Bodnarchuk T.L. *Vplyv protektsionizmu na rozvytok gospodarstva Ukrainy (XIX – pochatok XX st.): dys. ... kand. ekon. nauk* [Influence of protectionism on the development of Ukrainian economy (XIX – XX centuries.): dys. ... cand. econ. nauk]. Kyiv, 2014, 206 p. [in Ukrainian]
6. *Ekonomichna istoriya Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennya: v 2 t. T. 1; red. rada: V.M. Litvin (golova), G.V. Boryak, V.M. Geets' ta in.; vidp. red. V.A. Smoliiy* [The economic history of Ukraine: Historical and economic research: in 2 vol. Vol. 1; ed. board: V.M. Lytvyn (chief), H.B. Boriak, V.M. Geets' et al.; resp. ed. V.A. Smoliiy]. Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Kyiv, Nika-Tsentr, 2011, 696 p. [in Ukrainian]
7. Sobolev M.N. *Tamozhennaya politika Rossii vo vtoroi polovine XIX veka* [Russian customs policy in the second half of the nineteenth century]. Tomsk: Tipo-lit. Sibirskogo t-va pechatnogo dela, 1911, 850 p. [in Russian]
8. Ozerov I.Kh. *Osnovy finansovoi nauki: kurs leksii, chit. v S-Peterb. i Mosk. un-te* [Fundamentals of financial science : lectures, taught in S. Peterb and Mosc. univ.]. Moskva, 1910, 352 p. [in Russian]
9. Platonov O. *1000 let russkogo predprinimatel'stva. Entsiklopediya kupecheskikh rodov* [1000 years of Russian entrepreneurship. Encyclopedia of merchant families]. Moscow, Sovremennik, 1995, 495 p. [in Russian]
10. Lazans'ka T.I. *Istoriya pidpryemnytstva v Ukraini (na materialakh torgovo-promyslovoi statystyky XIX st.)* [History of entrepreneurship in Ukraine (based on materials of trade and industrial statistics of the XIX century)]. Kyiv, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1999, 266 p. [in Ukrainian]
11. Nebolsin G.P. *Statisticheskoe obozrenie vneshnei trgovli Rossii: v 2 t.* [Statistical review of Russian foreign trade: in 2 vol. Vol.1.]. S-Petersburg, 1850, 410 p. [in Russian]
12. *Fabrichno-zavodskaya promyshlennost' i trgovlya Rossii: s prilozheniem obshchey karty fabrichno-zavodskoy promyshlennosti Rossiyskoy imperii. Ministerstvo finansov, Departament trgovli i manufaktur* [Russian factory industry and trade with the application of the entire map factory industry of the Russian Empire. The Ministry of Finance, Department of trade and manufactures]. S-Petersburg, 1896, 636 p. [in Russian]
13. Ozerov I.Kh. *Ekonomicheskaya Rossiya i ee finansovaya politika na iskhode XIX i v nachale XX veka* [Russia's economic and financial policy on the outcome of the 19th and early 20th century]. Moscow, 1905, 271 p. [in Russian]

14. Tugan-Baranovskii M. *Russkaya fabrika v proshlom i nastoyashchem. Istoricheskoe razvitie russkoi fabрики v XIX veke* [Russian factory in the past and present. Historical development of the Russian factory in the 19th century]. Moscow, 1922, 429 p. [in Russian]
15. Butenko V.A. *Kratkii ocherk istorii russkoi trgovli v svyazi s istoriei promyshlennosti: kurs kommercheskikh uchilishch* [A brief sketch of the history of Russian trade in connection with the history of the industry: the course of commercial schools. Moscow, 1910, 120 p. [in Russian]

Отримано 30.07.15

Боднарчук Т.Л., канд. экон. наук, научный сотрудник ГУ «Институт экономики и прогнозирования НАН Украины» (Киев)

ВЛИЯНИЕ РОССИЙСКОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ НА РАЗВИТИЕ ХОЗЯЙСТВА И ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА УКРАИНЫ В ПЕРИОД РЫНОЧНО-ИНДУСТРИАЛЬНЫХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ

Исследовано влияние российской экономической политики на украинскую экономику в период ее рыночно-индустриальной трансформации. Проанализированы основные мероприятия и механизмы реализации экономической политики правительства и выделены такие, которые имели наибольшее влияние на развитие хозяйства и предпринимательской среды. Определены социально-экономические последствия политической зависимости Украины от Российской империи. Осуществлена историко-экономическая оценка роли украинской территории в повышении экономического потенциала Российской империи.

Ключевые слова: экономическая история Украины, экономическая политика государства, внешняя торговля, экономический потенциал, предпринимательская среда, финансово-экономическая эксплуатация, экономическое развитие.

Bodnarchuk T.L., PhD (Economics), scientific fellow, Institute for Economics and Forecasting, Ukrainian National Academy of Sciences (Kyiv)

THE IMPACT OF THE RUSSIAN ECONOMIC POLICY ON THE UKRAINIAN ECONOMY AND BUSINESS DEVELOPMENT IN THE PERIOD OF MARKET AND INDUSTRIAL TRANSFORMATION

The article is a comprehensive study of the impact of the Russian economic policy on Ukrainian economy in the period of its market and industrial transformation. The basic measures and mechanisms of implementation of the governmental economic policy are analyzed and highlighted are those that effected the most the economic development and business environment. The social and economic effects of the political Ukraine's dependence on the Russian Empire are determined. The historical and economic estimation of the role of Ukrainian territory in strengthening the economic potential of the Russian Empire is implemented.

Keywords: economic history of Ukraine, state economic policy, foreign trade, economic potential, business environment, financial and economic exploitation, economic development.